

เจตจานเจตนาและเหตุวิสัย： เส้นทางกี่พบรักนได้?

วราภรณ์ ศรีวรกุล*

ปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี (free will) และเหตุวิสัย (determinism) เป็นปัญหาเก่าแก่ที่นักปรัชญาถกเถียงกันมานาน ทฤษฎีทั้งหลาย เกี่ยวกับเหตุวิสัย¹ เก่าแก่หรือมีอายุมากพอๆ กับปรัชญา (Taylor, 1972 : 364) ปัญหาเรื่องนี้ ที่ความเข้มข้นมากขึ้นเมื่อพัฒนาการของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เริ่มก่อตัวขึ้นมาในศตวรรษที่ 16 (Burr and Goldinger, 1972 : 11) วิทยาศาสตร์ธรรมชาติสมัยใหม่มีคุณย์กลางอยู่ที่คำอธิบายแบบสาเหตุและผลลัพธ์ (causal explanations) นั้นคือเหตุการณ์ (event) ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ (cause) กล่าวอีกนัยหนึ่ง

ก็คือเหตุการณ์ทุกอย่างในธรรมชาติล้วนแล้วแต่ถูกกำหนดโดยสาเหตุ (causal determination) ชาวเหตุวิสัยซึ่งมีพื้นฐานอยู่บนกายภาพนิยม (physicalism) ถือว่าการกระทำทุกอย่างของมนุษย์ก็ไม่ได้รอดพ้นไปจากการถูกกำหนดโดยสาเหตุ ทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่นักปรัชญาอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งมีเชื่อเรียกวิสมัยศตวรรษที่ 19 ว่า ชาวอิสริวัติ (libertarians) (Marcoulesco, 1987 : 419) เชื่อว่ามนุษย์มีการกระทำที่เสรีทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์มีวิญญาณ วิญญาณเป็นรากฐานของเสรีภาพ วิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือการกำหนดของ

* คณะปรัชญาและศาสนาศึกษา มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ

¹ เราอาจจะแบ่งทฤษฎีเหล่านี้ออกได้เป็นห้าประเภทใหญ่ๆ คือ เหตุวิสัยทางจริยศาสตร์ (ethical determinism) เหตุวิสัยทางตรรกวิทยา (logical determinism) เหตุวิสัยทางเทววิทยา (theological determinism) เหตุวิสัยทางกายภาพ (physical determinism) และเหตุวิสัยทางจิตวิทยา (psychological determinism)

กฎธรรมชาติ แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยและชาวอิสตรวิสัย จึงดูเหมือนว่าเป็นเล่นงานกัน ดังเช่นข้อความสองข้อความ ดังต่อไปนี้

1. เขียวทำ X เพราะมี เหตุให้เขาทำ เช่นนั้น

2. เขียวทำ X เพราะเขาเลือกที่จะทำ เช่นนั้น

แต่มีนักปรัชญาอยู่กลุ่มหนึ่งเชื่อว่า แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยและชาวอิสตรวิสัยไม่จำเป็นต้องขัดกัน นักปรัชญากลุ่มนี้มีชื่อเรียกที่เป็นกลาง ๆ ว่า ชาวสมนัยวิสัย (compatibilists) หรือบางที่ก็เรียกว่าชาวเหตุวิสัยแบบอ่อน ก่อน ที่จะสืบสานถือว่าแนวความคิดของชาวสมนัยวิสัย มีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ให้เรามาพิจารณา ดูข้อกังวลเชิงของชาวเหตุวิสัยและอิสตรวิสัยดูก่อน ว่าเป็นอย่างไร

1. เหตุวิสัยแบบจัด (Hard determinism)

ชาวเหตุวิสัยแบบจัดถือว่า เมื่อให้เงื่อนไข ที่เป็นกฎหมาย ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดตามมา ต้องเกิดดังที่มันเกิดไม่มีทางเป็นอย่างอื่น ด้วย เหตุนี้ในธรรมชาติจึงไม่มีอะไรที่บังเอิญ (contingent) ทั้งยังไม่มีที่ให้กับเสรีภาพของมนุษย์ อีกด้วย (Marcoulesco : 419) ชาวเหตุวิสัยแบบจัดถือว่า เหตุการณ์ทุกอย่างในธรรมชาติเกิดขึ้น โดยสอดคล้องกับกฎทางกายภาพ เช่นเดียวกัน การกระทำทุกอย่างของมนุษย์ล้วนแล้วแต่มี

สาเหตุมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกตัวเรา (O'Hear, 1991 : 234) ไม่มีการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ที่เป็นอิสระ มันเป็นแต่เพียงดูเหมือนว่าอิสระเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ชาวเหตุวิสัยแบบจัดบางคนสรุปใกล้ถึงขนาดว่า ความรับผิดชอบทางศีลธรรมเป็นแต่เพียงมายาภาพ (illusion) ข้ออกเดียงของพวกเขามีว่าดังนี้ การกระทำทุกอย่างของมนุษย์ถูกครอบงำโดยพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมและเนื่องจากว่ามนุษย์ไม่ต้องรับผิดชอบต่อทั้งสองสิ่งดังกล่าว การดำเนินติดตேียนทั้งหมดจึงเป็นสิ่งที่ไม่ยุติธรรม แปลฟอร์ดกล่าวว่า

แล้วอะไรล่ะที่ทำให้คน ๆ นั้นเป็นนักกีฬา และอีกคนหนึ่งเป็นนักกมุนด์นิยม? กรรมพันธุ์ และสิ่งแวดล้อม: ธรรมชาติและการฝึกอบรม คน ๆ นั้นมีเมตตากรุณาอีกคนหนึ่งใจคอหोดร้าย โดยธรรมชาติ หรือคน ๆ นั้นเป็นคนช่างคิด แต่ อีกคนหนึ่งขาดการยังคิดโดยธรรมชาติ นั่นเป็นเรื่องของความแตกต่างทางพันธุกรรม คน ๆ นั้นอาจถูกสอนมาตลอดชีวิตว่าการฝ่าสิ่งที่อยู่ในป่า เป็น “กีฬา” แต่อีกคนหนึ่งอาจถูกสอนว่ามันเป็นการกระทำที่ผิดและไร้มนุษยธรรม นั่นเป็นเรื่องของความแตกต่างทางสิ่งแวดล้อม (Blatchford, 1972 : 17)

ประเด็นของชาวเหตุวิสัยแบบจัดอยู่ตรงที่ว่ามนุษย์ไม่ได้แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ในโลกหรือจักรวาล ไม่มีสิ่งใดในโลกที่มีเสรีภาพ กล่าวคือ ไม่มีอะไรเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีอะไรที่กำหนด ความเป็นไปของตนให้กับตนเอง ไม่มีอะไรสามารถปฏิเสธแรงผลักดันที่อยู่รอบตัวมันได้

ทุกสิ่งดำเนินไป เพราะถูกกำหนดโดยสิ่งอื่น ภาวะปัจจุบันเป็นผลอันหลักเลี้ยงไม่ได้ของสภาพก่อนหน้านั้น มนุษย์ก็เป็นเช่นเดียวกับสิ่งอื่นๆ ในโลก มิได้บทบาทในความเป็นตัวของตัวเอง มนุษย์เป็นแต่เพียงผลผลิตของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นแต่เพียงหุ่นยนต์ที่มีพันธุกรรม และสิ่งแวดล้อมเป็น

ข้อมูลบรรจุอยู่ ทุกสิ่งที่มนุษย์ทำลงไประเป็นเพียงแรงสะท้อนของข้อมูลเหล่านี้ ดังนั้น คนเราไม่ควรจะต้องรับผิดชอบในสิ่งที่เขาทำลงไป เพราะอันที่จริงแล้วเข้าเป็นแต่เพียงทางผ่านที่ให้ข้อมูลทั้งหลายที่ถูกสะสมไว้ในตัวเข้า�รากภูมิ กามาการกรำทำทั้งหมดของมนุษย์ จึงเป็นเรื่องที่ช่วยไม่ได้ (วิทย์ วิทยา-เวทย์, 2536 : 86)

กล่าวได้ว่าแนว

ความคิดของชาวเหตุวิสัยแบบบัดได้รับแรงบันดาลใจส่วนใหญ่มาจากการของวิทยาศาสตร์กายภาพโดยเฉพาะอย่างยิ่งในศตวรรษที่ 17 และ 18 นักวิทยาศาสตร์ในขณะนั้นพบว่า การเคลื่อนที่ของเทหัวตุบันห้องฟ้าไม่เพียงแต่ส่อเสอมเท่านั้น แต่ยังคง “บนบนอับเชือฟัง” กฎต่างๆ ซึ่งสามารถแสดงออก

มาให้เห็นได้ในรูปของความแม่นยำทางคณิตศาสตร์ แนวทางในการศึกษาธรรมชาติทั้งหมดซึ่งเป็นไปในเชิงปรัชญา เชิงคาดคิด (speculative) และได้รับอิทธิพลส่วนใหญ่มาจากการอธิสโตเติล ค่อยๆ หลีกทางให้กับการลังเกตการณ์ การทดลอง และการสำรวจหากฎ

(Taylor, 1972 : 364) แนว

ความคิดที่ค่อยๆ พัฒนาขึ้นมาอย่างช้าๆ ก็คือแนวความคิดที่ว่า ทุกสิ่งในธรรมชาติ รวมทั้งมนุษย์ ประพฤติ (behave) ตามกฎธรรมชาติ ซึ่งไม่เปลี่ยนแปลงและละเอียดไม่ได้ การเกิดขึ้นของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ทำให้ชาวเหตุวิสัยปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาทฤษฎีของตน จากเดิมที่เคยคิดกันว่าการกระทำการของมนุษย์และเหตุการณ์อื่นๆ ใน

ธรรมชาติถูกกำหนด

โดยข้อพิจารณาทางศีลธรรมหรือโดยพระเจ้าผู้ทรงดำรงอยู่นิรันดรและแปรเปลี่ยนไม่ได้ กกลามะเป็นถูกกำหนดโดยกฎธรรมชาติที่ดำรงอยู่นิรันดรและแปรเปลี่ยนไม่ได้แทน นับตั้งแต่สมัยใหม่เป็นต้นมา ชาวเหตุวิสัยจึงได้เชื่อว่าชาวเหตุวิสัยเชิงกายภาพ ตัวอย่างที่ดีที่สุดของเหตุวิสัยทางกายภาพในปรัชญาสมัยใหม่ก็คือระบบ

แต่เมื่อนักปรัชญาอยู่กู่ลุ่ม หนึ่งเขื่อว่า แนว ความคิดของชาวเหตุ วิสัย และชาวอิสริสวิสัย ไม่จำเป็นต้องขัดกัน นักปรัชญาลุ่มนี้ มีข้อเรียกที่เป็นกลางๆ ว่า ชาวสมนัยวิสัย

(compatibilists)

ของขอบส์ ขอบส์ปฏิเสธความมืออยู่ของจิตวิญญาณ เขาถือว่าความคิด ผัสสะและกระบวนการทางจิตวิทยาทั้งหมดเป็นแต่เพียงการเคลื่อนไหวของการเปลี่ยนสภาพของสารในสมอง² ผลลัพธ์ตามมาว่า พฤติกรรมของมนุษย์จึงเป็นพฤติกรรมของสาร และจะต้องถูกเข้าใจตามกฎทั่วๆไปที่เราใช้กับสาร ความคิดที่ว่ามนุษย์อาจเป็นต้นตอแรกเริ่มของการเคลื่อนไหวตามอำเภอใจของตนเองหรือความคิดว่าการกระทำการกระทำของเจตจำนงอาจเกิดขึ้นโดยปราศจากสาเหตุต้องถูกทิ้งไปในฐานะเป็นสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ (Unintelligible) (Tayler, 1972 : 364) สมาร์ทกล่าวว่า

“...มีนาญาภาพทางอภิปรัชญาอยู่สองประเภท: ความรู้สึกของเราว่าเวลาเคลื่อนไหว เป็นกระแสและความรู้สึกของเราว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่บรรยายไม่ได้เกี่ยวกับความสำนึกรู้ ... เรายังคงมีความรู้สึกที่ว่าเขตจำหนีมิตระมีความรู้สึกที่ว่าเรามีการเลือกที่แท้จริงเกี่ยวกับการกระทำการของเรา การเลือกซึ่งเป็นบางสิ่งบางอย่างที่ให้ผู้อ่านและลึกกว่าการเลือกธรรมชาติที่สามารถอธิบายได้ในทางธรรมชาตินิยม (มีการทึกทักเราว่า) ในการเลือกที่แท้จริงเรามิ่งได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุทางกายภาพ... ข้าพเจ้าไม่คิดว่า... สิ่งนี้เป็นการใช้เสรีภาพเลย... อันที่จริง... เจตจำนงเสรีขึ้นอยู่กับเหตุวิสัย” (Smart, 1989 : 140-1)

เมื่อการกระทำการของมนุษย์เป็นเรื่องของสารและอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เดียวกันกับที่เราใช้

กับสารทั่วๆไป การกระทำการของมนุษย์ก็ยอมเป็นสิ่งที่คาดหมายหรือทำนายได้ ปัญหาที่คือว่า แล้วทำไมโดยส่วนใหญ่แล้ว เราไม่สามารถทำนายพฤติกรรมของมนุษย์ได้ถูกต้องแม่นยำ ชาวเหตุวิสัยไม่กลัวคำถามนี้แม้แต่น้อย พวกเขาจะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นเพราะเราขาดกฎที่แน่นอนเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ ลักษณะหนึ่งของมนุษย์ ถ้าหากเราค้นพบกฎ เหลานั้นเรา ก็ยอมสามารถทำนายพฤติกรรมของมนุษย์ได้อย่างถูกต้องแม่นยำ ดูเหมือนว่าเราไม่รู้ทางที่จะสามารถตรวจสอบข้อความเงื่อนไขดังกล่าวของชาวเหตุวิสัยได้เลย เพราะคำว่า “ลักษณะหนึ่ง ของมนุษย์” ไม่ได้บ่งถึงเวลาที่แน่นอน

2. อิสสวิสัย (Libertarianism)

เมื่อตอน “หมวดเย็บ” ของชาวเหตุวิสัยแบบจัด ชาวอิสสวิสัยยอมไม่สามารถอธิบายอยู่ได้ เราอาจจะสรุปแนวความคิดของชาวเหตุวิสัยที่ชาวอิสสวิสัยต้องการที่จะตอบโต้ออกเป็น 5 ประเด็น ดังต่อไปนี้

1. มนุษย์ไม่มีจิตหรือวิญญาณ
2. มนุษย์ไม่มีเจตจำนงเสรีหรือไม่มีการเลือกที่แท้จริง
3. มนุษย์ไม่แตกต่างจากสิ่งอื่นๆ ในจักรวาล

² ชาวสารนิยมร่วมสมัยคนอื่นๆ ดังเช่น เจ.เจ.ซี.สมาร์ท และรอร์ต์ก็คิดในทำนองนี้

4. มนุษย์ไม่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำใดๆ

5. พฤติกรรมของมนุษย์เป็นสิ่งที่กำหนดได้

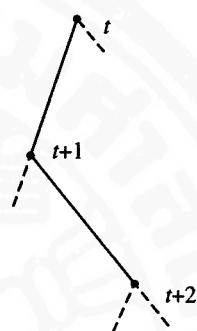
อันที่จริงนักปรัชญาส่วนใหญ่ นับตั้งแต่ โสกราตีส หรือแม้กระทั้งก่อนหน้านั้นมักจะแยกความแตกต่างระหว่างจิตกับกายโดยถือว่ามนุษย์ไม่ได้เป็นเพียงผลรวมของอนุภาคที่เป็นสารเดส์การ์ดส์เป็นนักปรัชญาที่แบ่งแยกจิตกับการให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นสาร (substances) สองประเภทที่มีคุณสมบัติเชิงสารัตถะที่แตกต่างกัน ถึงแม้นักปรัชญาส่วนใหญ่จะทิ้งปรัชญาของเดส์การ์ดส์ แต่ในเรื่องความแตกต่างระหว่างจิตกับกายแล้ว ดูเหมือนว่านักปรัชญาเหล่านั้นต่างก็พร้อมใจกันอนุรักษ์ไว้ ชาวอิสลามสัยในสมัยปัจจุบันมักจะไม่กล่าวถึงจิตกับกายในฐานะที่เป็นสารสองสารที่แตกต่างกัน แต่จะกล่าวถึงความแตกต่างระหว่างคำทางจิตวิทยากับคำทางกายภาพ พวกเขายังเชื่อว่าชาวเหตุวิสัยจะประสบผลสำเร็จในการที่จะถอนคำทางจิตวิทยาทั้งหมดให้เป็นแต่คำทางกายภาพ ไว้ก็ล่าวว่า

“...ถ้าหากคำว่า “เลือก” และ “ไม่เลือก” สามารถถูกขัดออกไปอย่างหมดสิ้น ในวิถีทางที่สองคล่องกับการถอนจิตวิทยาลงเป็นพิสิกซ์แล้ว สถานการณ์ก็จะแตกต่างออกไป แต่เท่าที่ข้าพเจ้าทราบ การลดถอนดังกล่าวยังไม่ประสบผลสำเร็จเลย” (White, 1993 : 112)

ชาวอิสลามสัยถือว่าวิถีทางของมนุษย์แตกต่างจากวิถีทางของสิ่งอื่นๆ ในโลก เพราะ

มนุษย์มีเจตจำนงเสรีหรือมีการเลือกที่แท้จริง ในขณะที่สิ่งอื่นๆ ดูเหมือนว่าไม่มี เพื่อที่จะมองเห็นได้ชัดโปรดลังเกตแพนผังต่อไปนี้ (Earle, 1992 : III)

วิถีทางของมนุษย์

วิถีทางของก้อนหิน

คนเราแทนบทุกคนยอมรับว่า ตำแหน่งของก้อนหินในเวลา 1 พร้อมกับแรงทั้งหมดที่กระทำการต่อหินก้อนนั้น และกฎทางกายภาพที่เกี่ยวข้อง กำหนดตำแหน่งของก้อนหินในเวลา $t+1$, และ $t+2$ อย่างสิ้นเชิง สมมติว่าหินก้อนนั้นกำลังกลิ้งลงมาจากเนินเขาที่ลับซับซ้อน ในทางปฏิบัติเรารู้ว่าจะไม่สามารถทำนายตำแหน่งสุดท้ายที่ก้อนหินนั้นหยุดได้ แต่ในทางทฤษฎีเรามีความรู้สึกว่าตำแหน่งสุดท้ายของมันสามารถ

ทำนายได้ สิ่งที่หยุดเราจากการทำนายในทางปฏิบัติคือ ความยุ่งยากในการหาคำบรรยายเกี่ยวกับเงื่อนไขแรกเริมและความลับซับซ้อนของการคำนวณที่จำเป็น ถ้าหากเราทำการทดลองในห้องแล็บโดยใช้สิ่งที่กลมๆ ตั้ง เช่น ถุงบอล และใช้พื้นอุบลรัตน์ที่ราบเรียบ เรายังคงสามารถทำนาย ตำแหน่งสุดท้ายของมันในทางปฏิบัติได้ ทั้งหมดนี้เรารู้ว่า กล่าวโดยสรุปได้ว่า วิถีทางของก้อนที่ถูกกำหนดโดยสาเหตุ

ควรนึ่งหันมาพิจารณาวิถีทางของมนุษย์ดูบ้าง จุดทุกจุดที่มีเส้นแยกออกจากกันเป็นช่วงขณะแห่งการเลือก เส้นด้านหน้าแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ถูกเลือกจริงๆ ส่วนเส้นประแสดงให้เห็นถึงทางเลือกจริงๆ ที่ไม่ได้ถูกเลือก ถ้าหากแผนผังข้างบนนี้แทนสถานการณ์ของมนุษย์จริงๆ ตำแหน่ง t ไม่ได้กำหนด $t+1$ และ $t+2$ เลย นี่เป็นเพราะว่าชีวิตของมนุษย์บรรจุไว้ซึ่งขณะแห่งการเลือก เราสามารถกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า มนุษย์มีเสรีภาพ (Earle : 112)

เมื่อมนุษย์มีขณะแห่งการเลือก ผลลัพธ์

ตามมาว่า มนุษย์จะเลือกทำดีก็ได้หรือทำชั่วก็ได้ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง เมื่อมนุษย์ตัดสินใจทำชั่ว แสดงว่า เขายังเลือกที่จะทำตามลัญชาตและความประณานาของเขามา เมื่อมนุษย์ตัดสินใจทำดีแสดงว่าเขายังเลือกที่จะทำตามความเชื่อของเขาระหว่างด้านศีลธรรม เมื่อมนุษย์มีเสรีภาพในการกระทำมนุษย์จะอยู่ในความรับผิดชอบให้คราวไม่ได้

ชาวอิสลามสั้น
เชื่อว่าชาวเหตุวิสัย
ไม่มีวันที่จะคันพบภู
ที่รักดุกมเกี่ยวกับ
พุทธกรรมมนุษย์
ทั้งนี้ก็ เพราะ
พุทธกรรมของมนุษย์
ไม่สามารถทำนายได้
ตราบได้ที่มนุษย์ยังคง
มีเสรีภาพในการที่จะ
เลือก

อันที่จริงนักปรัชญา ส่วนใหญ่ นับตั้งแต่ โสกราตีส หรือแม้กระทั่ง ก่อนหน้านั้นมักจะแยก ความแตกต่างระหว่าง จิตกับกาย โดยถือว่า มนุษย์ไม่ได้เป็นเพียงผล รวมของอนุภาคที่ เป็นสสาร

ถ้าหากเราจะ
เปรียบเทียบความเก่า
แก่ระหว่างทฤษฎีของชาวเหตุวิสัยกับทฤษฎีของ
ชาวอิสลามแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าเก่าแก่พอๆ กัน
ทฤษฎีของชาวเหตุวิสัยตั้งอยู่บนฐานของஸสาร
นิยม ในขณะที่ทฤษฎีของชาวอิสลามมีรากฐาน
อยู่ที่จิตนิยม ในสมัยก่อนชาวสสารนิยมเดียงกับ
ชาวจิตนิยมอย่างไร ในสมัยนี้ก็ยังคงเดียงกันอยู่
อย่างนั้น เราไม่มีทางตัดสินได้เลยว่าใครผิดใครถูก

เพราะสิ่งที่เรียกว่ามันเป็นอภิปรัชญา อย่างไรก็ตี ชาวเหตุวิสัยพยาภยามโยงแนวความคิดของตน เข้ากับแนวทางของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ถือว่า เหตุการณ์ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ แล้วชาวอิสระ วิสัยสัง ไม่สามารถโยงแนวความคิดของตนเข้า กับวิทยาศาสตร์ได้เลยหรือ คำตอบก็คือ ถ้า หากจะโยงเข้ากับวิทยาศาสตร์แล้ว พวกราก สามารถทำได้โดยอ้างถึงทฤษฎีความตั้ม ซึ่ง ปฏิเสธแนวความคิดของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ ว่าเหตุการณ์ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ (Brown, 1990 : 11) เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างก็มีทฤษฎีวิทยาศาสตร์ หนุนหลัง การต่อสู้กันทางความคิดยิ่งเข้มข้น เมื่อเป็นเช่นนี้สัมพันธภาพระหว่างชาวเหตุวิสัย กับชาวอิสริวัลส์ก็เปรียบเสมือนเล่นบนหินที่ไม่มี วันพบกันเหมือนดั่งเช่นสัมพันธภาพระหว่างชาว สารานิยมและชาวจิตนิยมฉันใดก็ฉันนั้น คำราม ของเรานั้นก็คือ เราไม่มีทางที่จะทำให้การ ถูกกำหนดและการเลือกพบกันได้เลยหรือ

3. สมบัติวิสัย (Comapatibilism)

ชาวสมนัยวิสัยตระหนักเป็นอย่างดีว่า ทางเดินของชาวเหตุวิสัยและของชาวอิสริวัลส์ ท้ายที่สุดแล้วก็จะพบกับขากหنم อุปสรรค อันยิ่งใหญ่ที่ชาวอิสริวัลส์ก็ปฏิเสธก็คือแนวทาง ของพวกรากเหมือนจะบ่งเป็นนัยว่าการกระทำ ที่อิสระหรือไม่ได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุเป็นการ กระทำที่ “เหละเหละ” (capricious) หรือไร้ จุดหมาย (random) ถ้าหากการกระทำการคน

เราไม่ได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุใด ๆ เลย มันก็ เป็นการยกที่จะบอกได้ว่าการกระทำการสามารถ ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของผู้กระทำการได้ อย่างไร หรือสืบเนื่องมาจากการกระทำการได้ อย่างไร ส่วนอุปสรรคอันยิ่งใหญ่ที่ชาวเหตุวิสัย เพชริญก็คือแนวทางของพวกรากเหมือนจะบ่ง เป็นนัยว่า การกระทำการทุกอย่างเป็นสิ่งที่หลีก เลี่ยงไม่ได้ มันต้องเกิดดังที่มันเกิด เราอาจสรุป ล้วน ๆ ได้ว่าชีวิตคือการเลือกแต่เพียงอย่างเดียว สำหรับชาวอิสริวัลส์ แต่สำหรับชาวเหตุวิสัยแล้ว ชีวิตคือการถูกกำหนดแต่เพียงอย่างเดียว

ชาวสมนัยวิสัยไม่ประณนาที่จะเดินไป ตามแนวทางที่สุดต่อไปทั้งในแบบของชาวเหตุวิสัย และแบบของชาวอิสริวัลส์ พวกราก “เลือก” เดินทางสายกลาง ทางสายกลางในที่นี้ก็คือการ ประเมินผลกระทบของการเลือกและการถูก กำหนด ชีวิตสำหรับชาวสมนัยวิสัยจึงหมายถึง ทักษะการเลือกและการถูกกำหนด กล่าวอีกนัย หนึ่งก็คือมนุษย์มีเสรีภาพในขอบเขตที่จำกัด เสรีภาพไม่ใช่สิ่งที่ไร้พรอมแต่เหมือนดั่งที่ชาว อิสริวัลส์คิดแต่ในเวลาเดียวกันมันก็ไม่ได้เป็นแต่ เพียงมายากำเพิญเหมือนดั่งที่ชาวเหตุวิสัยเข้าใจ แนวทางของชาวสมนัยวิสัยอาจพิจารณาได้ตาม นัยดังนี้

1. ชาวสมนัยวิสัย หลีกเลี่ยงหรือไม่พูด ถึงปัญหาเรื่องจิตกับการอันจากล่างไว้ได้ว่าเป็น “ที่มา” หรือ “ต้นตอ” ของเสรีภาพและการ กำหนด ชาวสมนัยวิสัยไม่มีการ “สืบความiyawa สาวความiyedit” ว่า ระหว่างชาวสารานิยมและ ชาวจิตนิยมใครถูกใครผิด เพราะการต่อสู้กัน

ระหว่างชาวสสารนิยมและจิตนิยมเป็นการต่อสู้กันทางอภิปรัชญา ภิกปรัชญาเป็น “การเล่น” อยู่กับสิ่งที่มองไม่เห็น ลงท้ายก็ตัดสินไม่ได้ว่าของใครถูกของใคร

2. แทนที่จะสืบสานหาต้นตอหรือที่มาของเสรีภาพ ชาวสมนัยวิสัยหันมาสืบสานนิยมของเสรีภาพแทน พวกรเอมองเห็นว่านิยมแบบของชาวอิสราเอลเป็นปัญหา เพราะมันไป “ชน” กับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัยโดยตรง ชาวสมนัยวิสัยเห็นว่าแนวความคิดของชาวอิสราเอลและเหตุวิสัยไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกัน ถ้าหากเปลี่ยนนิยามเสียใหม่ สิ่งที่ดูเหมือนว่าขัดแย้งกันจะหายไปทันที ผู้ที่ให้นิยมเสรีภาพใหม่ไว้ชัดเจนที่สุดคนหนึ่งก็คือ ชลิค เขากล่าวว่า

“เสรีภาพ หมายถึงสิ่งที่ต้องข้ามกับการบีบบังคับ คนๆ หนึ่งมีเสรีถ้าหากเขาไม่กระทำภายใต้การบีบบังคับ และเขากลุบบังคับหรือไม่มีเสรีเมื่อเขากลุบขัดขวางจากภายนอกในการที่จะทำการบีบบังคับตามธรรมชาติของเขาระบุเป็นจริง ดังนั้นเขาจึงไม่มีเสรี เมื่อกลุบกักขังหรือล่ามโซ่ หรือเมื่อครุคนหนึ่ง บังคับเขาให้ทำในสิ่งที่เขาไม่คิดจะทำ เรื่องนี้ชัดเจนที่เดียวและทุกๆ

คนจะยอมรับว่ามโนทัศน์ที่ใช้ประจำวันหรือใช้ในทางกฎหมายเกี่ยวกับการขาดเสรีภาพถูกแปลความหมายอย่างถูกต้องและว่าคนเราจะถูกคิดว่ามีเสรี... ถ้าหากไม่มีการบีบบังคับจากภายนอกเช่นนั้นถูกใช้กับเขา”³

ชาวสมนัยวิสัยพยายามเริ่มภาพในวิถีทางที่ “ไปกันได้” หรือไม่ขัดกับแนวทางของชาวเหตุวิสัย ตามที่รรคนะของพวกรฯ บุคคลจะมีเสรีภาพถ้าหากเขาราบรื่นในสิ่งที่เขาระบุไว้ หรือประณาน การกระทำที่เสรีจึงไม่ใช่การกระทำที่ไร้สาเหตุ แต่เป็นการกระทำที่มีสาเหตุ มาจากความต้องการหรือความประณานของผู้กระทำเอง (Earle : 113) ด้วยเหตุนี้ชาวสมนัยวิสัยจึงได้รับฉายาอีกอย่างหนึ่งว่า เหตุวิสัยแบบอ่อน (soft determinism) ชาวเหตุวิสัยแบบจัดดูเหมือนว่าจะพอยู่กับแนวทางของชาวสมนัยวิสัย สามารถทำได้ทุกอย่าง

“ข้าพเจ้าขอสรุปว่าความสามารถไปได้สองทาง ทางหนึ่งคือใช้ “เขตจำกัดเสรี” ตามนัยของชาวสมนัยวิสัย ซึ่งดีเพียงพอสำหรับวัตถุประสงค์ต่างๆ ในเชิงปฏิบัติหรือไปอีกทางหนึ่งและไม่ยอมรับว่าเรามีเขตจำกัดเสรี”

³ ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “Freedom means the opposite of compulsion; a man is free if he does not act under compulsion, and he is compelled or unfree when he is hindered from without in the realization of his natural desires. Hence he is unfree when he is locked up, or chained, or when someone forces him at the point of a gun to do what otherwise he would not do. This is quite clear, and everyone will admit that the everyday or legal notion of the lack of freedom is thus correctly interpreted, and that a man will be considered quite free... if on such external compulsion is exerted upon him.” อ้างถึงใน John Hospers, “Free Will and Psychoanalysis.” Ed., Paul K. Moser, Reality in Focus, 1990 หน้า 255

(Samart, 1989 : 149)⁴

แต่สำหรับชาวอิสราเอลยังมีอ่อนว่า พากเขามิ่งค่ายพอใจกับแนวทางชาวสมนัยวิสัย พากเขาวิจารณ์และหาทางซึ่ให้เห็นว่าแนวทางของชาวสมนัยวิสัยไม่ใช่ว่าไร้ปัญหา ปัญหานึงที่พากเขายิบยกขึ้นมาในการที่จะ “ล้มล้าง” แนวทางความคิดของชาวสมนัยวิสัย ก็คือ ปัญหารื่องการถอดถอนไม่รู้จบ (*ad infinitum*) คำถาที่ชาวอิสราเอลยกขึ้นมาถามชาวสมนัยวิสัยก็คือ ความประนีกภายใน ซึ่งเป็นสาเหตุของการกระทำของมนุษย์เรามากจากไหน อะไรก็คือสาเหตุของความประนีกภายใน เหล่านั้น ความประนีกในเหล่านั้นอยู่ภายใต้การบังคับของเรา หรือไม่ ชาวอิสราเอลถือว่าคำถานี้เป็นคำถานที่ถูกได้และมีนัยสำคัญ ถ้าหากชาวสมนัยวิสัยพยายามที่จะตอบคำถานี้เหล่านั้น พากเขาก็ยอมหนีไม่พ้นจากการกลับไปหาคำตอบของชาวเหตุวิสัย เทย์เลอร์รกล่าวว่า

“ไม่ว่ามันจะมาจากไหนจากแหล่งกำเนิดที่เป็นบุคคล (กรรมพันธุ์) หรือไม่ใช่บุคคล (สิ่งแวดล้อม) มันก็ถูกให้สาเหตุและถูกกำหนดโดยทั้งหมด และไม่ได้อยู่ภายใต้การบังคับของฉัน

อันที่จริงถ้าหากเหตุวิสัยถูกต้อง... สรภาวะภายในเหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งเป็นสาเหตุให้ร่างกายของฉันประพฤติในวิถีทางดังที่มันประพฤติต้องมา จากสภาวะการณ์ต่างๆ ที่มีอยู่แล้วก่อนที่ฉันจะเกิดมา เพราะห่วงโซ่แห่งสาเหตุและผลลัพธ์ เป็นมาสิ่งที่ไม่รู้จบและไม่มีสาเหตุและผลลัพธ์ อันไหนสามารถแตกต่างไปจากอันที่นำหน้ามา ก่อนได้เลยแม้แต่นิดเดียว” (Tayler, 1990 : 273)⁵

ประเด็นของเทย์เลอร์และชาวอิสราเอล อยู่ตรงที่ว่า แนวความคิดของชาวสมนัยวิสัย ไม่น่ายอมรับ เพราะมันไม่มีที่ร่วงให้กับการพินิจพิจารณาหรือการ “คิดหน้าคิดหลัง” (*deliberation*) ชาวอิสราเอลเชื่อว่าการกระทำของเรานางครั้งก็เป็นผลมาจากการพิจารณาของเราเอง และเพราะฉะนั้นการกระทำของเรานางครั้งจึงขึ้นอยู่กับตัวเราเอง ชาวอิสราเอลมองเห็นว่า นิยามของชาวสมนัยวิสัยที่ว่า การไม่ถูกบีบบังคับจากภายนอกหรือการทำความประนีกทางธรรมชาติของตนเองไม่เพียงพอที่จะใช้อธิบายเรื่ิวภาพ สำหรับชาวอิสราเอลตั้ง เช่น ดูสโตเยฟสกี การทำความประนีกของตนเองไม่ใช่เรื่ิวภาพ แต่เป็นการตอกเป็นกาลของ

⁴ ตอนมาจากการอังกฤษว่า “I conclude that we can go two ways, either using “free will” in the compatibilist sense, which is well enough for practical purposes, or else going the other way and denying that we have free will at all.”

⁵ ตอนมาจากการอังกฤษว่า “Wherever it from, whether from personal (hereditary) or impersonal (environmental) origins, it was entirely caused or determined, and not within my control. Indeed, if determinism is true... all those inner states which cause my body to behave in whatever ways it behaves must arise from circumstances that existed before I was born; for the chain of causes and effects is infinite, and none could have been the least different, given those that preceded,” ในวงเล็บเป็นของผู้เขียน

ตนเอง (self-slavery) ต่างหาก⁶ แน่นอนถ้าหากเราไปตามพระสังฆ์ หรือนักบวชว่าเสรีภาพที่แท้จริงคืออะไร พากเขาก็คงจะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า เสรีภาพที่แท้จริงคือความรอด (salvation) หรือการบรรลุธรรม (enlightenment) หรือนิพพานนั่นเอง

4. แล้วเราจะไปทางไหน

นักปรัชญาร่วมสมัยของเรารถึงแม้จะไม่เห็นด้วยกับแนวคิดของชาวสมนัยวิสัยทั้งหมดแต่ดูเหมือนว่าส่วนใหญ่จะยอมรับสปีริตของชาวสมนัยวิสัย นั่นคือ ไม่ต้องการที่จะ “ชน” กับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัย นักปรัชญาที่พยายามนิยามเสรีภาพในยุคสมัยของเรามักจะแกล้งให้อ่านชัดเจนว่า แนวความคิดของตนไม่ได้ขัดแย้งกับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัย ยกตัวอย่างเช่น ดาวอร์กิน ได้ให้นิยามไว้ว่า “A ทำ X อย่างเสรีถ้าและเพียงแต่ถ้า A ทำ X ด้วยเหตุผลที่เขาไม่รู้สึกรังเกียจที่จะทำตาม” (Dworkin, 1990 : 282) ไว้ที่ผู้ซึ่งยอมรับแนวความคิดแบบองค์รวม (holism) ของคิวน์และดูเยมซึ่งถือว่า เราชดลดอบข้อความเป็นกระจุกมากกว่าเดียวๆ โดย “White : 89” พยายามนิยามเจตจำนงเสรี โดยการหลีกเลี่ยงจากการ “ข้องแวง” กับเหตุวิสัย สำหรับไวท์ เมื่อเรารอกร่วมกับชีเซโร่เมื่อเสรีภาพ เขาย้ายถึงกระจุกของข้อความต่อไปนี้

1. ถ้าชีเซโร่เลือกที่จะฆ่าชีชาร์ เขายจะฆ่าชีชาร์ และ
2. ชีเซโร่ สามารถเลือกที่จะฆ่าชีชาร์ และ
3. ถ้าชีเซโร่เลือกที่จะไม่ฆ่าชีชาร์ เขายจะไม่ฆ่าชีชาร์ และ
4. ชีเซโร่สามารถเลือกที่จะไม่ฆ่าชีชาร์

(1) และ (2) บอกว่าผู้กระทำการสามารถกระทำ ส่วน (3) และ (4) บอกว่า ผู้กระทำการสามารถหลีกเลี่ยงจากการกระทำอันนั้น ข้อความทั้ง (1), (2), (3) และ (4) บอกว่า ผู้กระทำการมีเสรีภาพที่จะกระทำ ถ้าหากเราประนันดาที่จะบอกเพียงแต่ว่า ผู้กระทำการมีเสรีที่จะเลือกกระทำ เรายังเพียงแต่ยืนยัน (2) และ (4) ก็พอ สำหรับไวท์เมื่อกล่าวถึงเสรีภาพ เขายังจะใช้คำว่าการเลือกที่เสรี (free choice) หากกว่า เจตจำนงเสรี (free will) ตั้งนั้นเขาจึงเลือกที่จะใช้ประโยชน์ค่าว่า “ชีเซโร่สามารถเลือกที่จะฆ่าชีชาร์” หากกว่าประโยชน์ที่ว่า “การไม่เลือกที่จะฆ่าชีชาร์ของชีเซโร่ ไม่ได้ถูกกำหนดด้วยสาเหตุใดๆ” เพราะนั้นเป็นการ “ชน” กับชาวเหตุวิสัยโดยตรง ไวท์กล่าวว่า

“ข้าพเจ้าเป็นสุขใจที่กฤษฎีที่ข้าพเจ้าโปรดปรานไม่ได้บังชี้ถึงความจริงหรือความเห็นของเหตุวิสัย ไม่ใช่เพราะว่าข้าพเจ้ามั่นใจว่า

⁶ อู สรุทธ ศรีวรกุล, “ความคิดเห็นของดอสโต耶ฟสกีผ่านทางปากของคุณพ่อโซชิมา,” วารสารอักษรศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 มกราคม 2533 หน้า 55.

เหตุวิสัยเท็จหรือมั่นใจว่าจริงแต่ เพราะว่า
ข้าพเจ้ามีแนวโน้มที่จะคิดว่ากฤษฎีเกี่ยวกับ
เจตจำนงเสรี อาจเป็นกลางในเรื่องนี้” (White :
108)⁷

คริสติน สาอนตัน ไม่เคยอ่านปากแม้แต่
ครั้งเดียวถึงเหตุวิสัยในหนังสือของเขารือ
Freedom : A Cohe-
rence Theory หนังสือ
ซึ่งได้รับรางวัลจูห์นสัน
(the Johnsonian
Prize) ในด้านปรัชญา
ในปี 1990 หนังสือซึ่ง
โรส林ด์ เออร์ล์ท์ไฮล์
ชี้ว่า “เป็นผลงานทาง
ด้านปรัชญาเกี่ยวกับ
เรื่องเสรีภาพที่ดีที่สุด
เท่าที่ข้าพเจ้าเคยอ่าน
มา สาอนตันทำเพื่อ
มโนทัศน์ของเสรีภาพ
 เช่นเดียวกับที่รอล์ฟทำ
เพื่อมโนทัศน์ของความ
ยุติธรรม” นี่ย่อมาแสดง
ให้เห็นว่าสำหรับนัก
ปรัชญาบางคน เขาสามารถพัฒนาธรรมชาติ
หรือโครงสร้างของเสรีภาพได้โดยไม่จำเป็นต้อง
กล่าวถึงปัญหาหรือข้ออกเกียงกันระหว่างชาว
อิสราเอลกับชาวเหตุวิสัยเลย

Prigogine และ Stengers ในหนังสือ
ของพวกเขารือ Order of Chaos ได้
แสดงให้เห็นว่าทั้งอิสราเอลและเหตุวิสัยต่างก็
ถูกทั้งคู่ แต่ถูกต่างเวลา กันในกระบวนการต่างๆ ที่
เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเมื่อระบบต่างๆ อยู่ใน
ภาวะดุลยภาพ เหตุวิสัยก็จะเข้าครอบงำ ทำให้
เราสามารถทำนายล่วงหน้าถึงสภาวะตัดไปของ
ระบบได้ แต่เมื่อใด
ก็ตามที่โครงสร้างของ
ระบบถูกสั่นคลอน
จนกระทั่งถึงจุดวิกฤต
(a critical moment or
bifurcation point)
เราย่อไม่สามารถ
ทำนายล่วงหน้าถึง
สภาวะตัดไปของระบบ
ได้ เมื่อนั้นก็ย่อมาเป็น
โอกาสของอิสราเอล
หรือ Chance ที่จะ
กระทำการ ครั้นเมื่อ
ระบบอยู่ในภาวะ
ดุลยภาพเหตุวิสัยก็จะ
กลับมากระทำการอีก

ประเด็นของเทย์เลอร์และ ชาวอิสราเอลอยู่ตรงที่ว่า แนวความคิดของชาว สมัยวิสัยไม่น่ายอมรับ เพรา้มันไม่มีที่ว่างให้กับ⁷ การพินิจพิจารณาหรือ การ “คิดหน้า คิดหลัง” (Deliberation)

เป็นเช่นนี้เรื่อยไปไม่สิ้นสุด

กล่าวโดยสรุปนักปรัชญาในยุคสมัยของ
เราที่พูดถึงเสรีภาพจึงดูเหมือนว่ามีอยู่อย่างน้อย
5 กลุ่ม คือ

⁷ ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “I am happy that the theory I favor implies neither the truth nor the falsity of determinism, not because I am convinced that determinism is false or that it is true but because I am inclined to think that a theory of free will may be neutral on the subject.”

1. ชาวอิสวารีสัย นักปรัชญากลุ่มนี้ พยายามอยู่ต่อลอดเวลาที่จะซึ่งให้เห็นว่า แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยเป็นแนวความคิดที่ผิด
2. ชาวเหตุวิสัย นักปรัชญากลุ่มนี้ ก็เช่นเดียวกับกลุ่มแรก คือ พยายามอยู่ต่อลอดเวลาที่จะซึ่งให้เห็นว่าแนวความคิดของชาวอิสวารีสัยเป็นแนวความคิดที่ผิด
3. ชาวสมนัยวิสัย เป็นกลุ่มนักปรัชญาที่พยายามประนีประนอมแนวความคิดของชาวอิสวารีสัยและเหตุวิสัยเข้าด้วยกัน
4. นักปรัชญากระบวนการ เป็นกลุ่มนักปรัชญาที่รวมอิสวารีสัยและเหตุวิสัยเข้าไว้ด้วยกันในกระบวนการเดียวกัน
5. นักปรัชญากลุ่มนี้ๆ นักปรัชญากลุ่มนี้ไม่เข้าข่ายสึกลุ่มแรก คือ ไม่พยายามที่จะบอกว่าใครถูกใครผิดระหว่างอิสวารีสัยกับเหตุวิสัย ในเวลาเดียวกัน กล่าวคือ ไม่ได้พยายามที่จะ

ประนีประนอมระหว่างแนวความคิดทั้งสอง แต่ พัฒนาแนวความคิดของตนเองหนึ่งว่าไม่รู้ไม่เห็นปัญหาการถกเถียงกันระหว่างชาวอิสวารีสัย กับชาวเหตุวิสัย นักปรัชญากลุ่มนี้ไม่พยายามที่จะสร้างนิยาม แต่พยายามที่จะศึกษาถึงโครงสร้างของเรื่องราว

ผู้เขียนคิดว่าแนวทางที่ (1) และ (2) เป็นแนวทางที่ทำให้อิสวารีสัยและเหตุวิสัยพันกันได้ แนวทางที่ (3) และ (4) ต่างกันตรงที่ว่า แนวทางที่ (3) นั้น พยายามปรับความหมายของเรื่องราวและเหตุวิสัยให้สามารถไปด้วยกันได้โดยไม่ขัดแย้งกัน ส่วนแนวทางที่ (4) นั้นไม่ปรับอะไรเลย เพียงแต่รวมสิ่งที่ขัดแย้งกันเข้ามาไว้ในกระบวนการเดียวกัน คำตามที่ว่า แล้วเราจะไปทางไหน คำตอบก็คือ เราเมื่อเริ่มที่จะเลือกทางไหนก็ได้เป็นทางเดินของเรา

บรรณานุกรม

1. Anthony O'Hear, **What Philosophy Is**, London : Penguin Books, 1991.
2. Christine Swanton, **Freedom : A coherence Theory**, Indianapolis : Hackett Publishing Compay, Inc., 1992.
3. Gerald Dworkin, "Acting Freely," **Reality in Focus**, ed. Paul K. Moser, Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1990, pp. 282-291.
4. Harold Brown, **Rationality**, London : Routledge, 1990.
5. Illeana Marcoulesco, "Free will and Determinism," **The Encyclopedia of Religion**, Ed. Miecea Eliade, New York : Macmillan Publishing Co., vol. 5, 1987, pp. 419-421.
6. J.J.C. Smart, **Our Place in the Universe**, Oxford : Basil Blackwell, 1989.
7. John R. Berr and Milton Goldinger, **Philosophy and Contemporary Issues**, New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1972.
8. Morton White, **The Question of Free Will**, Princeton : Princeton University Press, 1993.
9. Richard Tayler, "Determinism," **The Encyclopedia of Philosophy**, ed. Paul Edwards, New York : Macmillan Pub. Co. and Free Press, 1972, pp. 359-373.
10. Richard Taylor, "Freedom and Determinism." **Reality in Focus**, ed. Paul K. Moser, Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1990, pp. 267-281.
11. Robert Blatchford, "the Delusion of Free Will," **Philosophy and Contemporary Issues**, ed. John R. Burr and Milton Goldinger, New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1972, pp. 15-22.
12. William J. Earle, **Introduction to Philosophy**, Singapore : McGraw-Hill International Editions, 1992.
13. วิทย์ วิศวเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, กรุงเทพ : อักษรเจริญทัศน์ พิมพ์ครั้งที่ 11, 2536.